

INDUSTRIMINDER PÅ BORNHOLM

Fra stenbrud til silderøgerier

*Bevaring
og
Information*

BORNHOLMS MUSEUM
NIELS-HOLGER LARSEN
FEBRUAR 2005

INDHOLD

INDLEDNING.....	3
Bevaring af industrikultur.....	4
De væsentligste og højt prioriterede – <i>fredning</i>	5
Væsentlige industriminder som bør sikres en bevaring.....	7
Industriminder som bør tydeliggøres ved pleje og formidling.....	9
Indsamling af oplysninger, undersøgelser, forskning og formidling	10
Bilag.....	12

INTRODUKTION

Denne redegørelse fremlægges i to afsnit, hvori der dels redegøres for Bornholms industrihistorie gennem 250 år, dels udpeges væsentlige industriminder og stilles forslag til deres bevaring.

Redegørelserne er udarbejdet for Kulturarvsstyrelsen som led i styrelsens satsningsområde, *Industrisamfundets kulturarv*. Sammen med lignende redegørelser fra de øvrige amter i Danmark, bidrager redegørelserne fra Bornholms Museum til at få et samlet overblik over bevarede industriminder og deres historie samt fremtidig sikring af kulturarven.

Arkitekt Niels-Holger Larsen har været projektansat til arbejdet. Andre medarbejdere har på Bornholms Museum samlet forskelligt materiale til opgaven, og museumsleder arkitekt Ann Vibeke Knudsen har ledet arbejdet og redigeret redegørelserne.

Projektet er gennemført i perioden fra september 2004 til februar 2005.

Redegørelserne er udarbejdet af Bornholms Museum, med støtte fra Kulturarvsstyrelsen.

Bornholms Museum: www.bornholmsmuseum.dk
Kulturarvsstyrelsen, www.kuas.dk

INDLEDNING

Bevidstheden om bevaring af industriminder - anlæg og bygninger - på Bornholm kan måske siges at være ”startet” med fredning af flere gamle møller i 1950- og -60erne, ved et samarbejde mellem Bornholm Museum og Det særlige Bygningssyn (Kulturarvsstyrelsen).

Først ved den store industriregistrering midt i 1970erne kom der et mere systematisk overblik. Det medførte en efterfølgende indsamling af oplysninger, arkivalier, fotografier og værktøj til Bornholms Museum og Bornholms lokalhistoriske Arkiv.

Bornholms amt udgav i 1983 en oversigt, Kulturhistoriske Interesseområder, hvori industrien fik sit eget afsnit. Industrien indgik i udpegningen af de kulturhistoriske interesseområder i regionalplanlægningen.

I 1980erne blev de ”næste” bygninger med relation til industri-området fredet - Hjorths Fabrik, Stenbrudsgården samt to røgerier. Der blev desuden arrangeret udstillinger, hvoraf et af emnerne gav initiativ til etablering af Stenbrudsmuseet Moseløkken og senere er Hjorths Fabrik blevet indrettet til et arbejdende keramikmuseum.

De mange bevarende lokalplaner i byer og fiskerlejer har ikke haft nogen bevarende effekt på specifikke industriminder, men der er i administrationen taget et vist hensyn til de kulturhistoriske aspekter.

Det seneste ”Kulturmiljøatlas for Bornholm”, Kulturarvsstyrelsen 2003, har ikke et særligt afsnit om industri, bortset fra et afsnit om råstofindvinding. Øvrige industriminder er ”spredt” beskrevet under andre afsnit.

Den nærværende oversigt, udarbejdet af Bornholm Museum for Kulturarvsstyrelsen, kan betragtes som en oversigtlig bearbejdelse og delvis ajourføring af industriregistreringen i 1970erne. I afsnittet om Bornholms Industrihistorie er der nøjere gjort rede for arbejdet.

Oversigten er opdelt i to hovedafsnit, *Bornholms Industrihistorie*, som er en status og baggrund for det andet – nærværende - afsnit, *Bornholms Industriminder*, som giver direkte forslag til bevaringsinitiativer og opfølgende initiativer og undersøgelser.

Den følgende udpegning medtager både de i forvejen sikrede emner og de emner som foreslås fredet eller sikret på anden måde.

Der er anlagt kriterier som *national betydning* - værdifuld i Danmark som helhed, *regional betydning* - værdifuld for Bornholm som helhed, og endelig *lokal betydning* - værdifuld for det pågældende nærområde. Det sidste kriterium kan med Bornholms relativ lille områdestørrelse være vanskeligt at definere klart, også fordi Bornholm udgør én region og én kommune.

Industriminder på Bornholm

- deres undersøgelse, bevaring, pleje, og formidling

Bevaring af industrikultur

Bevaring af industrikultur kan opfattes bredt, fra museal og arkivalisk bevaring i samlinger til egentlig fungerende industri, som det foregår på Hjorths Fabrik, en form som vel kan opfattes som et ideal, fordi der sker en bevaring og formidling af både bygningsanlæg, processer og genstande, men også en videreførelse og udvikling af en traditionel produktion.

Sådanne konstruktioner lader sig sjældent gennemføre, fordi det kræver velbevarede anlæg, og frem for alt en vanskelig opnåelig og grundlæggende driftsøkonomi.

Man kan gennemføre fredninger, etablere museer og samlinger, arrangere demonstrationer og udgive litteratur. Men det viser sig heldigvis ofte, at der i de enkelte virksomheder er en vis historisk interesse, en veneration, som på en vis måde sørger for bevaring af genstande, værktøj og produktionsanlæg, især i firmaer der er gået i arv gennem flere generationer.

Andre bevaringsinitiativer, som naturfredning, kan i nogle tilfælde være næsten udslettende på industrikulturen, især den industri der knytter sig til råstofudnyttelsen og naturligt har skabt store ar i vores natur. Dog bliver det ofte håndteret på en måde så der kan skabes rekreative områder i tidligere stenbrud og lergrave. Der er en stigende bevidsthed om at retableringen efter de store indgreb bliver fulgt op med en kvalitativ information om hvad der i sin tid skabte disse ar, og hvordan områderne måske har været dækket af store industrianlæg, som er fjernet, måske som følge af kontraktlige aftaler med det offentlige eller ejerne af områderne.

Den eneste effektive bevaring af bygninger og anlæg er i dag en bygningsfredning, men med de kriterier der gælder for en fredning i dag, er dette i mange tilfælde urealistisk.

Der mangler en differentieret bygningsfredning. Bygningsfredningslovens lovtekst giver i princippet mulighed for en differentieret fredning, men der er ingen praksis og en stor tilbageholdenhed, formentlig i sammenhæng med knappe ressourcer til både administration og økonomisk støtte.

Bevarende lokalplaner og udpegning af bygninger som bevaringsværdige er i princippet en mulighed for at få indflydelse på udvendige ændringer samt en vis sikkerhed mod nedrivning. Men det er meget afhængigt af lokalplanernes kvalitet og detaljeringsgrad samt den praktiserede sagsbehandling. På Bornholm er der stort behov for en "opgradering" af bevarende lokalplaner og deres administration.

Disse misforhold og det manglende bevaringsredskab er fremført mange gange, senest af professor Ole Hyltoft i skriftet Fabrik og Bolig, 2004. Man må håbe at de mange tilkendegivelser kan føre til lovrevisioner og andre måder at administrere på, måske med lokal bistand og kompetence, og gerne hånd i hånd med en central kompetence.

De væsentligste og højest prioriterede – *ved fredning*

Som resultat af den gennemgang, der nu er gennemført 2004-2005, kan der udpeges seks industriminder, der har så høj national værdi, at de er fredningsværdige.

Tre af emnerne er allerede fredet, medens de øvrige tre anbefales forsøgt fredet.

For disse seks emner er der udarbejdet særlig uddybende beskrivelser, der vedlægges som bilag.

Bygningsanlæg som allerede er fredet

STENBRUDSGÅRDEN, Frederiks Sandstensbrud nord for Nexø. Stenbruddet er anlagt af Frederik den Femte i 1754, som det første stenbrud i Danmark og på Bornholm. Stenbrudsgården, opført 1759, var boliger for inspektør, smedemester og stenhuggermester. Bygningerne blev Bygningsfredet 1988. Restaureret 1992-1999. Ejes af Kulturarvsstyrelsen. Der er planer om at KUAS afhænder hele komplekset.

Der er behov for en helhedsbevaring af stenbrud og bygninger. Desuden bør stenbruddets historie samles og publiceres.

Se side 10 i Bornholms Industrihistorie, samt særskilt beskrivelse.

HJORTH'S FABRIK, Rønne. Arbejdende keramikmuseum.

Grundlagt 1859, i ubrudt drift siden da, bortset fra ombygningsperioder, og har været familien Hjorths eje indtil 1994. Fabrikken blev bygningsfredet 1984, og blev overtaget af Bornholms Museum 1994, som derefter gennemførte en stor ombygning og restaurering til arbejdende keramikmuseum.

Der mangler endnu restaurering af enkelte bygninger på fabrikken. Der er planlagt publicering af fabrikkens historie.

Se side 32 i Bornholms Industrihistorie, samt særskilt beskrivelse.

HASLERØGERIERNE, syd for Hasle.

Et af silderøgerierne, Søndre Bæk 18, i et samlet "industriområde" syd for Hasle, blev fredet 1986. Dette røgeri er opført 1897, udvidet 1922 og ophørt 1947. I slutningen af 1980'erne blev røgeriet købt af Foreningen Bornholm, som i samarbejde med Bornholms Museum restaurerede røgeriet. Røgeriet åbnede som røgerimuseum i 1990, og solgt, for én krone, til Hasle Kommune, nu Bornholms Regionskommune. Røgeriet udlejes til Hasle Turist- og erhvervsforening, som siden 1990 har holdt museet åbent.

Se side 43 i Bornholms Industrihistorie, samt særskilt beskrivelse.

Tre anlæg som foreslås bygningsfredet

RØNNES GAMLE ELEKTRICITETSVÆRK. Værket består af et elværk, en badeanstalt og en bestyrerbolig, alt opført i 1911-12 efter tegninger af Anton Rosen. Værket blev senere udvidet to gange, 1925 og 1938, helt i samme stil og byggemåde som det oprindelige byggeri. Elværket stoppede i 1960'erne, hvorefter det blev indrettet til maskinfabrik, som ophørte for få år siden. Badeanstalten er indrettet til fitnesscenter, bestyrerbolig til værested. Værket står tomt. Bygningerne ejes af Bornholms Regionskommune.
Se side 63 i Bornholms Industrihistorie, samt særskilt beskrivelse.

ALLINGE TEKNISKE SKOLE. Skolen er opført af Allinge-Sandvig Håndværker- og Industriforening 1895 efter tegninger af arkitekt Mathias Bidstrup. Bygningen er prydet med relieffer og andre dekorative bygningselementer. På facaden står: *Dag har Herren skabt til Daad*
Efter at skolen blev nedlagt blev den i begyndelsen af 1970'erne indrettet til bibliotek.
Bygningen ejes af Bornholms Regionskommune.

Se side 67 i Bornholms Industrihistorie, samt særskilt beskrivelse.

PETERSENS RØGERI, ALLINGE. Røgeriet med den enkelte meget høje skorsten er opført 1883. Det er en tidlig type, typisk for de store nordbornholmske røgerier. Til røgeriet hørte tidligere en salteribygning i træ, men den er for længst nedrevet. Ud over at være en tidlig repræsentant for de høje skorstene, har røgeriet en markant beliggenhed, som understreger skorstenens smukke form og giver røgeriet en næsten skulpturel form. Ildstedet er bevaret. Ejers af Nordbornholms Røgeri ApS, som lejer det ud til keramikudsalg om sommeren.

Se side 43 i Bornholms Industrihistorie, samt særskilt beskrivelse.

Om disse seks emner findes mere udførlige beskrivelser, som bilag til denne redegørelse i form af digitale pdf-filer.

Beskrivelsen af de udpegede industriminder er lagt i en ensartet skematisk form, som skal lette overskueligheden ved sammenligninger og vurderinger samt konkrete oplysninger om de enkelte emner.

Det er gjort ved:

- *et introducerende foto*
 - *et kort med placering*
 - *en "faktaboks"*
 - *en beskrivelse*
 - *en historisk redegørelse*
 - *en anbefaling for bevaring eller andre tiltag*
-

Væsentlige industriminder som bør sikres en bevaring

Sikkerhed for bevaring kan ske ved udpegning som bevaringsværdig bygning i henhold til bygningsfredningslovens § 19, ved en bevarende lokalplan, eller frivillig tinglyst bevaringsdeklaration.

Problematikken omkring denne form for bevaring er nærmere omtalt ovenfor.

MOSELØKKEN STENBRUDSMUSEUM. Museet er indrettet i de tidligere bygninger ved Moseløkken stenbrud. Foruden en "kontorbygning" findes en smedje, og til museet er senere opstillet en faldhammer, huggeskur og en kran, ligesom der findes forskellige effekter til museet. Der holdes åbent i sommersæsonen med udstilling og demonstration. Området burde sikres ved at kontor og smedje udpeges som bevaringsværdige (§19), og området i øvrigt sikres en bevaring. *Se side 15 i Bornholms Industrihistorie.*

Bygninger ved Hammerbruddet. Til det store hammerbrud blev der omkring 1900 opført flere bygninger, bestyrerbolig, arbejderboliger m.fl. Enkelte er præget af tysk byggestil, idet værket var tysk ejet. Bygningerne bør registreres nøjere og udpeges som bevaringsværdige (§19).

Se side 15 i Bornholms Industrihistorie.

Stenarbejderboliger i Sandvig, Langelinie og Sandlinien.

Husrækken, *Langelinie*, på Hammershusvej er 20 trefagsboliger, og *Sandlinien* er 6 firefagshuse, begge i grundmur med tegltage. Begge rækkehusbebyggelser er opført 1891-92 af det da tyskejede *Bornholms Granitværk*. Husene overgik senere til Allinge-Sandvig kommune, som i dag kun ejer Langelinie. Langelinie blev for få år siden moderniseret og hovedparten af husene blev slået sammen til seksfaghuse.

Der bør udarbejdes en særskilt bevarende temalokalplan.

Se side 15 i Bornholms Industrihistorie.

Vang Stenhuggeri - smedje og skæreri. Vang Stenhuggerier blev oprettet 1895, og nedlagt i 1973. Den lille Vang havn blev brugt til udskibning, og skæreriet ligger meget tæt på havnen. Lidt derfra ligger en smedje. Kun disse to bygninger bevaret. Smedjen er i dag i privat eje, som sommerbolig, og smedjen benyttes til udstilling, og ejes af Havnen.

Begge bygninger bør udpeges som bevaringsværdige (§19).

Se side 15 i Bornholms Industrihistorie.

Bygninger på Rabækken, Rønne. Det meget store industriområde Rabækkeværket, Hasle Klinker- og Chamottestensfabrik, er i dag omdannet til "Erhvervspark" for flere virksomheder. Fabrikken ophørte i slutningen af 1980'erne, hvorefter der blev nedrevet en del bygninger. Ejers af firma i Aalborg. Flere væsentlige bygninger, blandt andet administrationsbygningen (billedet), fra 1940'erne, har en smukt og meget speciel arkitektur, bygget helt i klinker. Denne, samt en skulptur af Harald Isenstein og måske andre bygninger bør udpeges som bevaringsværdige (§19)
Se side 22 i Bornholms Industrihistorie.

Bygninger på Hasle klinker. Det andet store industriområde under selskabet, Hasle Klinker- og Chamottestensfabrik, som også ejede Rabækken, ligger syd for Hasle ved Sorthat. Det er et område med rødder i ler- og kulgravning fra første halvdel af 1800'årene. Fabrikdriften er nedlagt for få år siden. Især bygninger fra perioden mellem de to verdenskrige har fået en kvalitet, som kunne overvejes at blive sikret ved udpeging som bevaringsværdige. Arealet ejes af Bornholms regionskommune, bygningerne af et konkursbo.
Se side 22 i Bornholms Industrihistorie.

Kochs Røgeri, Gudhjem, m.fl. Gudhjem regnes for at være det sted, hvor silderøgningen, startede, men det skal tages med forbehold. Dog er der i Gudhjem nogle meget tidlige røgerier, hvor blandt andet Koch's røgeri fra 1882 er blandt de første. Andre røgerier i flere af fiskerlejerne har ligeledes fine kvaliteter, hvor et mindre udvalg burde sikres en særlig bevaring.

Se side 43 i Bornholms Industrihistorie.

Brødrene Anker's Maskinfabrik – forhus. Brødrene Anker havde tidligere et af øens få jernstøberier. De øvrige maskinfabrikker med støberier er for længst forsvundet, og denne virksomhed er således den eneste tilbage. Hovedbygningen er fint tidstypisk industribyggeri fra omkring 1900, med blandt andet fine støbejernvinduer fremstillet på eget støberi. Virksomheden er stadig i drift, men ikke støberiet, som for længst er ophørt. Bygningen bør udpeges som bevaringsværdi (§19).
Se side 60 i Bornholms Industrihistorie.

De tekniske skoler. Håndværker- og Industriforeningerne opførte i de sidste årtier af 1800-tallet og lidt ind i 1900-tallet egne tekniske skoler i de større byer. Skolerne i Rønne, Allinge, Hasle og Aakirkeby er stadig fint bevaret, og alle eller et udvalg burde udpeges som bevaringsværdige. Allinge er foreslået fredet, se ovenfor. Hasle har sin helt egen karakter (jvnf. billedet). De fleste er opført efter tegninger af Mathias Bidstrup. Skolerne har i dag andre anvendelser.
Se side 67 i Bornholms Industrihistorie.

Industriminder som bør tydeliggøres ved pleje og formidling

Nogle ældre industrier har kun efterladt sig spor i form af brud eller grave og måske svage spor i terrænet efter anlæg. Nogle af bruddene er fortrinsvis beskrevet ud fra geologiske aspekter, men der burde formidles mere om udnyttelsen af råstofferne og selve industrianlæggene. Enkelte steder kunne en rydning og pleje gøre gavn for en tydeliggørelse.

Der kan ske en skiltning på stedet med tekst, tegninger og fotos, lig informationerne ved Det maritime Hasle.

Desuden kunne der lægges information ud på internettet, blandt andet på turistportalerne og på Bornholms Museums portal.

De væsentligste - til synliggørelse, pleje og formidling

Hammeren. Der findes på Hammerknuden flere ældre og mindre stenbrud foruden det meget store brud til Hammerværket, som var aktivt fra 1890erne til 1960erne. Alt er ryddet efter de meget omfattende og store stenindustrianlæg, hvor også Sæne Havn var indbefattet. Der er dog ”i græsset” flere spor af anlæggene.

Der bør ske en vis rydning og information om det tidligere aktive område, som der er god kendskab til i arkiver.

Se side 15 i Bornholms Industrihistorie.

Skelbro -kalksten. På Sydbornholm i Limensgade findes spredte forekomster af en lerholdig kalksten. Cement kaldes den også, fordi der kan brændes naturlig cement af stenen. Dette brud i Skelbro- var aktivt så sent som 1920, hvor der blev bygget en cementfabrik i nærheden. Denne blev nedrevet for godt 50 år siden.

Bruddet er nu fredet som en geologisk spændende attraktion. Der burde informeres bedre om udnyttelsen af cementstenen.

Se side 5 i Bornholms Industrihistorie.

Limensgade - alunskifer. I samme område - hvor der findes cementsten - findes også alunskifer, blandet lagvis med cementstenen. Alunskiferen blev brugt til fremstilling af alun, men også i forbindelse med cementfremstillingen. I 1840erne blev der anlagt en alunfabrik, som dog kun fungerede i få år, men bruddene findes stadig som geologisk interessante besøgssteder. Der burde ryddes bedre, sørges for bedre adgang, og informeres om udnyttelsen.

Se side 35 i Bornholms Industrihistorie.

Rispebjerg, Pedersker. Rispebjerg er kendt for sin forhistoriske ringborg, men da Limensgadefabrikken, se ovenfor, blev nedlagt, oprettede man en lignende produktion af alun, og især cement, som var aktiv helt frem til årtiet efter 1900.

Der findes relativ lidt viden om stedets produktion, men efter en nøjere undersøgelse, burde der informere mere og bedre om udnyttelse af alunskifer og kalksten på dette sted.

Se side 35 i Bornholms Industrihistorie.

Kaolinbrud - øst for Rønne. Kaolin er forvitret granit. Det kaldes også Chinaclay, pibeler og porcelænsler. De sidste betegnelser henviser netop til de produkter, som den bornholmske kaolin har været brugt til. Den kan ikke bruges til fin hvid porcelæn, og senere anvendelser har været til ildfaste sten, industriporcelæn (elektriske isolatorer), samt i papirindustrien. Store kaolinslemmerier var her aktive for ca. 40 år siden. Selve forekomsten er en geologisk attraktion.

Der burde udarbejdes en bedre information og gravene burde tømmes for vand.

Se side 22 i Bornholms Industrihistorie.

Granitbrud.

Der findes mange steder på Bornholm nedlagte stenbrud, som nu henligger som rekreative områder.

Disse brud burde registreres og beskrives mere fuldstændigt, og ved udvalgte brud burde der opstilles bedre information.

Se side 15 i Bornholms Industrihistorie.

Indsamling af oplysninger, undersøgelser, forskning og formidling

Udarbejdelsen af de to redegørelser om Bornholms industrier har tydeliggjort nogle behov, samt givet ideer til nye tiltag. I det følgende er der tale om bevaring af en anden form for industriminder end de ovenfor konkrete, fysiske minder. Al undersøgelse og forskning afføder helt naturligt en formidling, dels ved udstilling og publicering, dels på internettet.

Det er bl.a. vigtigt at der udarbejdes pædagogisk materiale til undervisning.

Indsamling af oplysninger:

Hasle klinkers arkiv

Hasle Klinker har et meget stort arkiv og en meget stor samling boreprøver, som endnu findes på fabrikken - dette materiale **skal** sikres.

Udbygning af arkivregistratur

Der kunne ved aktiv søgning samles en registratur over arkivalier, liggende i arkiver i og udenfor Bornholm.

Statistik

Arbejdet med Bornholms Industrihistorie har vist, at der er rigeligt stof til spændende statistikker. Der kunne arbejdes med opbygning af en database, som kunne bruges til forskning og til undervisning. Alene de fem udgaver af "Trap Danmark" vil give et fint materiale, men også i ældre trykte publiceringer findes gode og grundige opgørelser; endelig findes der et fremragende materiale i arkiverne.

Emner, som bør undersøges og eller bearbejdes

Røgerier

På Bornholms Museum findes et stort arkiv med indsamlet materiale om røgerier, udført af arkitekt Flemming Beyer i samarbejde med arkitekt Niels-Holger Larsen.

Der burde skaffes midler til at færdigbehandle dette omfattende materiale, som vil kunne belyse en af Bornholms vigtige og kendte eksportartikler gennem flere århundreder.

Cement- og alunfremstillingen

Der findes i Bornholms Museums arkiv, samt i udenøns arkiver, meget materiale om cementfremstilling og alun, produktioner, som i nogle tilfælde foregik samme sted og i en integreret proces. I andre dele af Norden arbejdes der med disse tidlige former for cementfremstilling og Bornholm kunne indgå som Danmarks bidrag til dette arbejde.

"Den Grønne Ring" omkring Rønne

Granit, ler, kaolin og grus forekommer i en ring omkring Rønnes østre og søndre omegn. En samlet fortælling ville give borgerne en fornemmelse af, hvor stor betydning disse naturressursers udnyttelse har haft for Rønne.

Formidling

Temahæfter

Kulturmiljørådet har i 2004 besluttet at følge op på Kulturarvsstyrelsens satsningsområde, Industrisamfundets kulturarv. Rådet har i første omgang besluttet at iværksætte udarbejdelse af tre temahæfter om de betydeligste industrigrene, Sten, Ler samt Cement, alun og fosforit.

Undervisningsmateriale

Til skoleklasser, både de lokale og udenøns, som gæster Bornholm i stort tal, kunne der udarbejdes pædagogisk materiale til belysning af industriernes betydning gennem tiden.

REGIN

Det er tanken at en stor del af det indsamlede materiale på Bornholms Museum vil blive lagt ud på internettet via REGIN, den centrale database, hvor informationer om samtlige museers genstande og sager langsomt gøres tilgængelige på internettet.

Artikler og anden form for publiceringer

Bornholm har flere årlige publikationer, som giver og også fremover vil kunne give plads for endnu flere artikler om den bornholmske industri.

Internet

Internettet giver mulighed for en hurtig, nem og verdensomspændende kommunikation og information. Denne elektroniske form giver desuden mulighed for i nogen grad af få en opdateret viden. Søgmaskiner og links på hjemmesider er et fremragende redskab til vidensøgning og videnspredning.

BILAG

STENBRUDSGÅRDEN side13

HJORTHS FABRIK side19

SØNDRE BÆK 18, HASLE..... side 26

RØNNE GAMLE ELVÆRK side 31

ALLINGE TEKNISKE SKOLE side38

PETERSENS RØGERI, ALLINGE .. side 43

STENBRUDSGÅRDEN – SANDSTEN

Stenbrudsgården ligger tæt op til det nu vandfyldte stenbrud, kun adskilt af en landevej. Det er en lang markant bygning, opført 1759 i sandsten fra bruddet, som blev åbnet 1754 på foranledning af Frederik den Femte. Der er tre indgange til bygningen, ud mod bruddet og have; til venstre til inspektørens store bolig og til højre til stenhuggermesteren og smeden. I dag huser den smukke bygning forskere fra nær og fjern.

”Frederichs Sandsteensbrud” var den første egentlige bornholmske industri, bygningsfredet 1988, igen statsejet 1992.

Navn	Stenbrudsgården / Frederiks Stenbrud
Adresse / matrikel nr.	Stenbrudsvej 55, 3730 Nexø, Matr. 334,335,336,337b, Nexø markjorder.
Ejer	Kulturarvsstyrelsen, fra 1992.
Type / kategori	Stenbrud med tilhørende bygninger. Sandstensbrud. Nexøsandsten. Gården var oprindelig, 17- og 1800'erne, bolig med udlænger for inspektør, stenhuggermester og smedemester tilknyttet stenbruddet
Grundlagt / i drift / nedlagt	1759, lukket i flere perioder i 1800'tallet, genåbnet 1922 og nedlagt 1957.
Anden anvendelse, nuværende	Forskningsinstitution. www.crt.dk
Bevaringsforhold	Bygningsfredet 1988. Restaureret 1992-1999. http://www.kuas.dk/kulturarv/bygninger/fredede_bygninger/400.jsp
Interesse	National. Danmarks første egentlige stenbrud, etableret af Frederik den Femte.
Kilder	Mange beskrivelser i litteraturen.
Web - link	www.kma-bornholm.dk , www.brk.dk
Arkiv	Bornholms Museum, sag BM 2826. Samling af fotos. Oplysninger i industriarkiv.
Anbefalet tiltag	Helhedsfredning af stenbrud, havearealer omkring gården. Udarbejdelse af mere fyldestgørende historisk redegørelse. Samling af bygningsarkæologiske undersøgelser
Beskrevet i rapport	Industrihistorie, side 10.
Sign./ dato	Niels-Holger Larsen, 13.jan. 2005

Frederiks stenbrud nordligst. 1858. Fra Kulturmiljøatlas Bornholm 2002.

Beskrivelse

Stenbrudsgården og Frederiks Stenbrud ligger lige nord for Nexø, med stenbruddet helt ud til strandkanten og Stenbrudsgården ovenfor bruddet, adskilt fra dette ved en landevej. Bruddet står i dag vandfyldt som en stor sø og ubenyttet som brud siden 1957. Det store tilhørende gårdanlæg ligger omgivet af store havearealer, nu som grønne områder, omkranset af sandstensgærder. I havearealerne findes flerestensatte brønde med brøndkarm af sandsten.

Stenbruddet, Stenbrudssøen, henligger som rekreativt område, blandt andet yndet af lystfiskere, og en del af området nord for søen benyttes som campingplads.

Bygningerne er udnyttet, udlejet, til et forskningscenter.

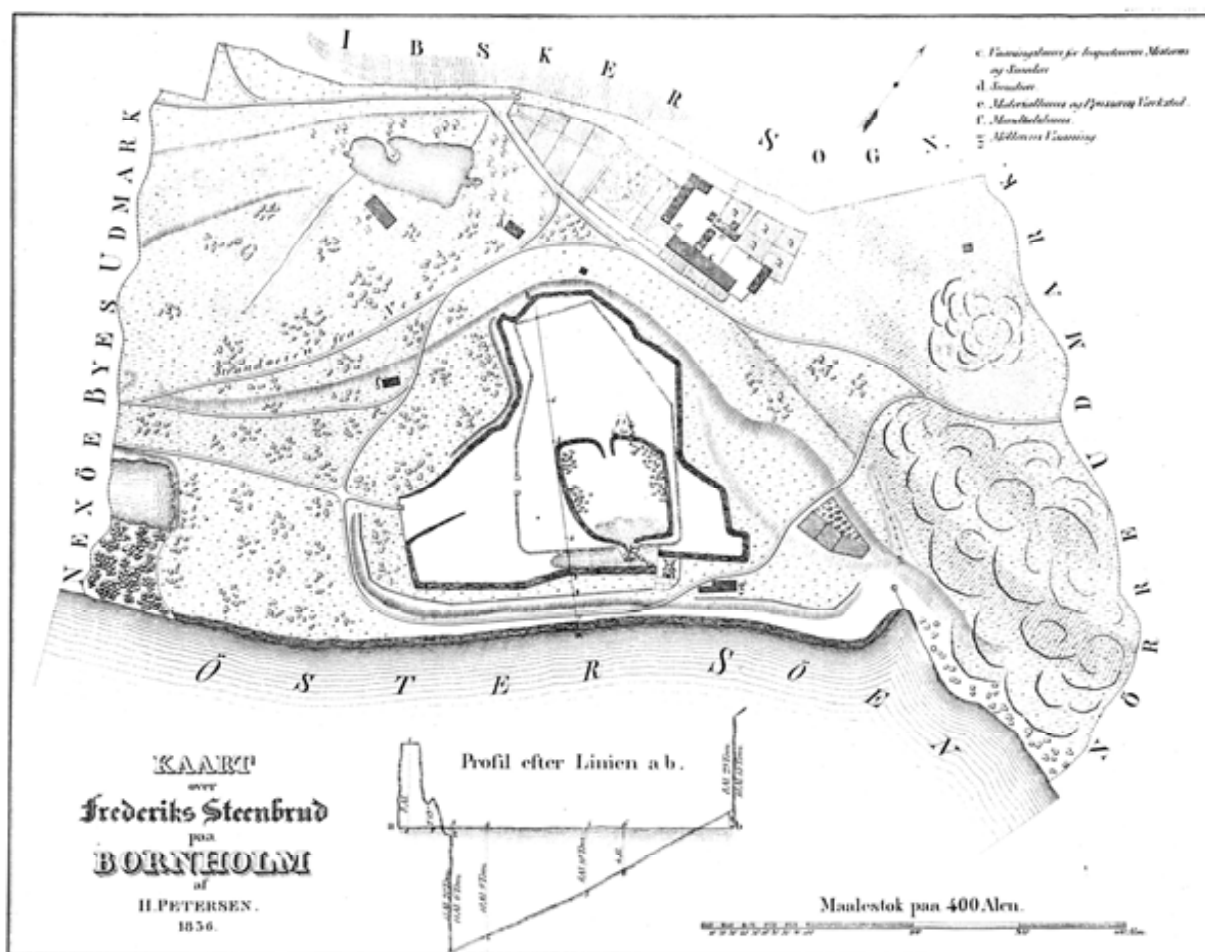
Stenbrudsgården består af et langt hovedhus med et sidehus indad mod den brolagte gårdsplads, som på de to sider omkranses af to sammenbyggede udlænger.

Historie

Et brud var allerede etableret i første halvdel af 1700tallet nord for Nexø, og en bornholmsk stenhugger Peder Mortensen havde i udlandet lært sig finere stenhuggerkunst. Han fik gjort stadsbygmesteren Jacob Fortling opmærksom på nexøsandstenen og Fortling gik videre til Frederik den femte, som den 16. september 1754 oprettede Frederiks Stenbrud med en bornholmer Niels Birk som inspektør.

Der skulle bruges megen sandsten i København, til Frederikskirken og andre store byggerier, og der blev lagt stort an ved Nexø. Der blev i 1759 opført en stor bygning til stenbruddets inspektør, stenhuggermesteren og smedemesteren. Bygningen blev snart efter suppleret med udlænger og et stort haveanlæg, og huggepladser i et større område omkring stenbruddet.

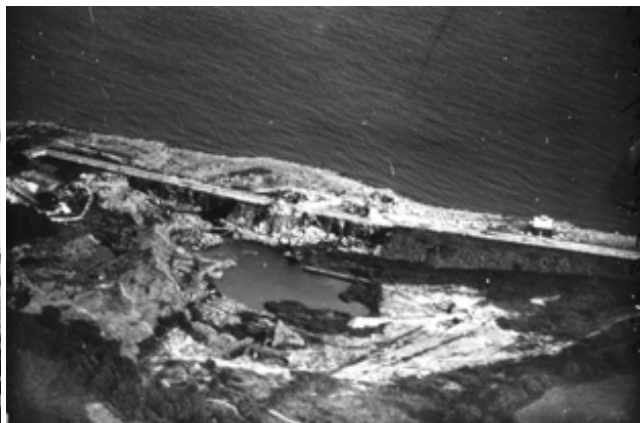
Kort over Frederiks Sandstensbrud, 1836, efter 80 års brydning. Bemærk dybde og tæthed til havet, bruddets største problem gennem tiderne. De gode sten skulle tages i stor dybde, og havet sprang flere gange over og lukkede bruddet.

Stenbruddet kom godt i gang, der blev brudt i dybden og megen sandsten blev fragtet til København. Stenbruddet var dog ikke rentabelt, og produktionen svingede op og ned i næsten hundrede år, indtil kronen ikke ønskede at ofre mere støtte til driften. I 1852 blev hele foretagendet afhændet, hvilket ikke gjorde brydningen mere rentabel.

Stenværksejerne Sonne og Sode, som købte bruddet, fik det efterhånden bragt i god orden og i funktion, da en stormflod i 1872 gjorde en brat ende på brydningen, idet havet fyldte stenbruddet. Man åbnede imidlertid et mindre brud ved siden af, hvorfra der blev fortsat en mindre produktion.

Et lille brud omkring 1900

Luftfoto af nyåbnet brud efter 1922.

Omkr. 1930. Stenbrudsgården og brud, set fra kysten.

Omkr. 1930. Brydning af store blokke i dybden nær havet.

Forår 1957, arbejde i bruddet.

Efterår 1957. Bruddet er fyldt med vand, ikke tømt siden.

Med statsstøtte lykkedes det De forenede Granitbrud at tømme og genåbne bruddet i 1922, og der blev brudt sandsten helt frem til 1957, hvor bruddet igen fyldtes med vand. Senere åbnedes et brud sydvest for Stenbrudsgården, og herfra har man senest taget sandsten til den nye Frihedsstøtte i København. Dette brud er dog igen lukket og vandfyldt.

Frederiks Stenbrud har leveret anselige mængder sandsten, det vidner alene stenbruddets størrelse om. Og sandsten blev brugt til mange formål, mange forskellige slags bygningssten, gulvbelægninger, gravsten, store som små møllesten, brøndkarme, og reststenene, brokkerne, fandt rigelig anvendelse til simple bygninger, mure og gårdbelægninger.

Sandstenen fra Nexøbruddet bruges stadig. Der blev fra det nyere brud taget en del større blokke til lager, som nu forarbejdes i Rønne på det tidligere teglværk, Rabækkeværket.

Der vil i fremtiden løbende være et behov for sandsten fra netop Nexø, til restaureringer af mange fredede bygninger, hvoraf størsteparten findes i København. En fremtidig mulighed for brydning bliver for tiden undersøgt.

Årsagen til at man fik rettet opmærksomheden på Stenbrudsgården, skyldtes et afgangprojekt ved Kunstakademiets arkitektskole 1979 af arkitekt maa Flemming Beyer, som opmålte bygningerne og beskrev deres og stenbrydningens historie. Gårdens hovedhus viste sig særdeles godt bevaret med unikt interiør i bornholmsk sammenhæng.

Stenbrudsgården blev bygningsfredet i 1988, efter indstilling fra Bornholms Museum. Bygningerne og størsteparten af stenbruddet var da ejet af en slægtning til de tidligere stenbrudsforvaltere, bosiddende i USA. Bygningerne var da i stærkt forfald, hærget af indbrud og hærværk. Efter længere forhandlinger erhvervede "Statens Bygningsfredningsfond" i 1992 stenbrud og administrationsbygninger, Stenbrudsgården. Bygningsfredningsfonden ryddede op i brud og omgivelser, istandsatte hovedbygningerne, og udbygningerne blev siden hen istandsat med jobskabelsesmidler og anden støtte.

Herefter blev bygningerne indrettet til en institution, et forskningscenter, som stadig fungerer i hovedbygningen og en af udlængerne.

Kulturarvsstyrelsen, som nu ejer og forvalter hele det store område med brud, bygninger og have, påtænker at afhænde alt indenfor de nærmest kommende år.

Anbefalede tiltag

Stenbrudsgården anses for at være det betydeligste bygningskompleks fra 1700tallets Bornholm. Gården er bygningsfredet og fremstår i meget fin stand, fuldt restaureret med et unikt og velbevaret interiør i forhuset med smukke barokke døre.

Bygningsfredningen omfatter selve bygningerne, gårdsplads, stengærder og brønde, som således er betryggende sikret.

Derimod er hele det store stenbrudsområde ikke sikret på anden måde end ved en strandbyggelinie

Der burde etableres en helhedsfredning af Stenbrudsgården med have og stenbrud, eller udarbejdes en bevarende lokalplan. Der har tidligere været tiltag til en naturfredning af stenbruddet, men efter Statens overtagelse fandt man det betryggende sikret. Der er imidlertid planer om at afhænde hele ejendommen og derfor bør der ske en sikring af helheden med en vis sikkerhedszone.

Der findes meget arkivmateriale, for en stor del udskrevet, og mange grundige bygningsarkæologiske registreringer i forbindelse med de restaureringer, som fandt sted efter 1992. Arkitekterne Ruth og Søren Lundqvist, Hillerød og arkitekt Niels-Holger Larsen stod for projekter og registreringer.

Der findes desuden et righoldigt fotomateriale i Bornholms Museums fotoarkiv, og der er i museets sagsarkiv, sag BM 2826 samlet en del materiale fra blandt andet oprydningen i bygningerne efter 1992.

Dette er aldrig blevet samlet og bearbejdet til en egentlig historisk redegørelse.

I kraft af at Frederiks Stenbrud kan betragtes som starten på en industriel udvikling på Bornholm, og at stenleveringerne fra bruddet er anvendt til nogle af Danmarks betydeligste arkitekturmonumenter, samt det at virksomheden har haft meget stor betydning for især Nexø, så vil det være rimeligt at der udarbejdes en samlet redegørelse for dette væsentlige kultur- og industriarvsminde.

Dette kunne danne grundlag for en yderligere sikring af Frederiks Sandstensbrud, en ”afleveringsforretning” i forbindelse med en eventuel afhændelse af ejendommen.

HJORTHS FABRIK – keramik

Kort fra: www.brk.dk/gisweb/mappage.asp?brugrid=9

Hjorths Fabrik ligger i Rønnes gamle bymidte, ca. 500 meter vest for Store Torv. Den nordre nabo er den store fredede Kommandantgård med en meget stor have. Den nordre brænderilænge udgør den østre ende af Kommandantgårdens søndre længe.

FAKTA

<i>Navn</i>	HJORTHS FABRIK
<i>Adresse / matrikelnr.</i>	Krystalgade 5, matr.nr. 892, Rønne bygrunde
<i>Ejer</i>	Bornholms Museum, Sct. Mortensgade 29, 3700 Rønne
<i>Type / kategori</i>	Lerindustri, Terrakotta- og stentøjsfabrik
<i>Grundlagt / i drift / nedlagt</i>	1859, i ubrudt drift siden da, bortset fra ombygningsperioder
<i>Anden nuv. Anvendelse</i>	Arbejdende museum med stentøjsfabrikation
<i>Bevaringsforhold</i>	Fredet 1984 http://www.kuas.dk/kulturarv/bygninger/fredede_bygninger/400.jsp
<i>Interesse / prioritering</i>	National interesse. Blandt de meget få bevarede keramikfabrikker, hvor den traditionelle produktion foregår
<i>Kilder</i>	Mange skrevne kilder
<i>Web - link</i>	www.bornholmsmuseer.dk
<i>Arkiv</i>	Bornholms Museum, sag 46, fotos, industriarkiv
<i>Anbefalet tiltag -fremtid</i>	Publicering af fabrikken historie. Afslutning på den i 1995 iværksatte restaurering
<i>Beskrevet i rapport</i>	Råstofindustrier, side 32
<i>Sign. / dato</i>	Niels-Holger Larsen, februar 2005

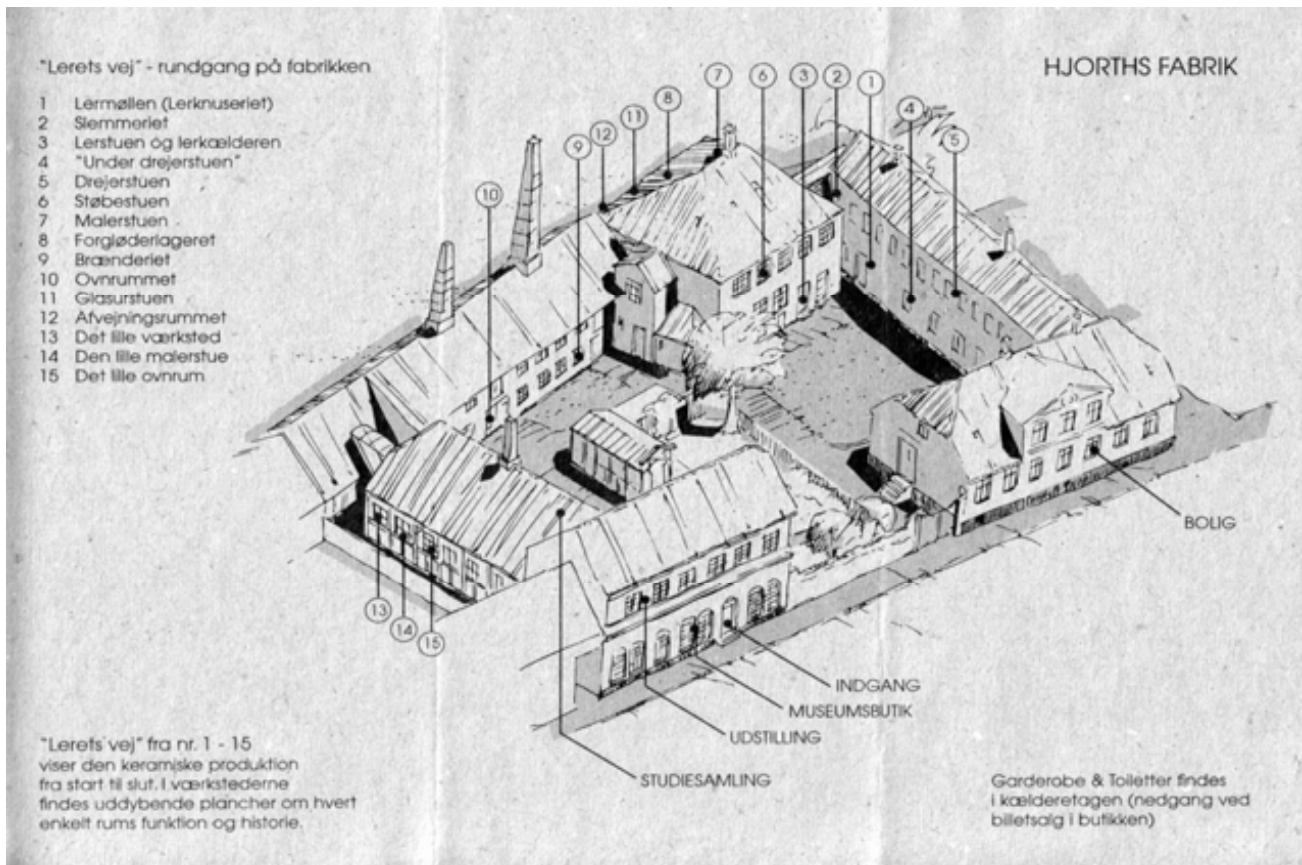
Beskrivelse

Fabrikken ligger i Rønnes centrum i en sidegade til Store Torv, kun nogle få hundrede meter derfra.

Mod gaden fremstår fabrikken med et stor ”direktørbolig”, som med en port - med indkig til gårdspladsen – og en kampestenhavemur forbindes til den toetages store butiksbygning.

Indenfor omkranses gård og have af de meget forskellige fabriksbygninger, som er bygget sammen, ikke oprindelig, men i forbindelse med indretningen til museum i 1995. Midt i haven står et lysthus, som er flyttet delvis og nyopført i 1997.

Fabrikken grænser mod nord op til et andet fredet stort gårdanlæg, Kommandantgården i Storegade, og en af bygninger i Hjorths Fabrik er sammenbygget med og tidligere også en del af den søndre længe i Kommandantgården.

Som fabrikken fremstår i dag er indgangen som før i butikken, men til forskel fra før, er der herfra adgang dels til museumsudstillinger, dels den egentlige produktion. I forbindelse med den store ombygning og ændring fra "almindelig" keramisk virksomhed med udsalg til et "arbejdende museum", skete der i sidebygningen til butikken den største ændring af fabriksanlægget. Krav til både museumsindretning og nutidige arbejdsmiljømæssige krav i forbindelse produktionen nødvendiggjorde udvidelser og ændringer, som var vanskelige at gennemføre, uden at skulle gribe ødelæggende ind i det meget velbevarede fabriksanlæg.

Fabriksanlægget med inventar var bygningsfredet, og i forståelse med fredningsmyndighederne valgte man en radikal løsning med udgravning af en stor kælder til personale- og publikumsfaciliteter. Den største ændring skete således i sidebygningen, som tidligere var baglokale til butik og desuden indeholdt to mindre værksteder. I tagrummet var et "lager" af gamle produkter og forme. Denne sidebygning til butikken blev omdannet til "museumsindgang" med skranke, et stort trapperum med adgang til kældrens personale- og publikumsfaciliteter samt udstillinger på første sal. Nederst kom et lille lager og et udstillingsrum. Som andre nytildføjelser i fabriksanlægget blev to forbindelsesbygninger projekteret, heraf mangler én stadig at blive gennemført. Det havde altid været lidt besværligt at man skulle over gården med varerne til ovne og glasering fra drejstuen. Dette blev nu løst samtidig med at det er muligt at gå gennem hele museet og fabrikken "i tørvej".

I selve produktionslokalerne er der ikke ændret meget, der er sket en del istandsættelser, få rekonstruktioner, som f.eks. på drejstuen, hvor en opdeling blev fjernet.

Trods ombygninger er det lykkedes at bevare en autenticitet, især i produktionslokalerne.

Historie

Lauritz Adolf Hjorth, født 27.12 1834, var grundlægger af Hjorths Fabrik. Han kom i lære i begyndelse af 1850'erne hos et par fajance- og terrakottafabrikanter, blev udlært 1855, hvorefter han i 1856 drog på valse ned gennem Tyskland og Schweiz. Da han vendte hjem i 1859 startede han som 24-årig et værksted hos forældrene i Østergade. På sin rejse havde han fået lært at fremstille prydkeramik, og det viste sig snart at der var afsætning for en sådan vare.

Den 19. juli 1861 tog han borgerskab, og købte den 29. nov. samme år en bygning på auktion i Krystalgade. Et 7-fags bindingsværkshus, hvortil han mod gården byggede en værkstedsbygning i bindingsværk. Bolig, kontor og udsalg var i forhuset mod gaden og i sidebygningen lå hele produktionen med ovn, nordligst på grunden var et lerslemmeri og nogle udhuse.

Det gik godt med fabrikken, Hjorth udstillede i udlandet, fik udmærkelser og i 1871 var pladsen for trang. Den gamle bindingsværksbygning blev revet ned, og en ny lang toetages fabriksbygning blev opført i grundmur, dog genanvendte han tømmeret fra bindingsværket til bagfacaden på 1. sal. Her i overetagen, drejerstuen, blev der opsat 11 drejeskiver langs hele facaden, en ud for hvert vindue mod gården.

Den gamle Lauritz Hjorth tilser arbejdet på Drejerstuen, som han byggede i 1871. De støbte varer finpudses på drejeskiverne, akkurat som i dag, hvor stemningen stor set er den samme, med de samme drejeskiver, blot ikke så mange drejere. Dette rum er vel nok det smukkeste og mest stemningsfulde på fabrikken. Tidligere var der udvendige hvide markiser over vinduerne, de dæmpede lyset, når den stærke sol stod ind ad vinduerne.

Nedenunder drejerstuen var der lerbehandling og ovn. 1871 var 9 mand ansat til fajancefremstilling, 2 ved terrakottafremstilling, foruden 4 kvinder som sad hjemme og dekorerede varerne.

I december 1872 købte Hjorth naboejendommen som bestod af to bindingsværkshuse. Det ene ud mod gaden blev indrettet til udsalg, og sidelængen til lager, pakrum og malerstue.

Butikken omkring 1900.

De populære dekorerede terrakottavarer med græske motiver.

Der var brug for mere plads til ovne, og hertil lejede Hjorth en del af en sidelænge i nabogården, Kommandantgården. Senere købte han denne længe. I nordre side af gården byggede han en toetages bygning til lerkælder, æltning og øverst malerstuer. Fabrikken undgik ikke en brand, i 1918 i brænderiet, men det var ikke værre end at det hurtigt blev genopbygget med endnu mere plads og forskellige forbedrende ændringer af lokalerne.

Personale omkring 1900. Bagerst L. Hjorth med hustru, de to sønner Peter og Hans i hvide trøjer til venstre. Til højre malerne med de fine høje hatte og i midten drejerne, arbejdsmænd og lærlinge.

Lauritz Hjorth døde 1912, hvorefter sønner Hans og Peter drev fabrikken videre. Hans Hjorth havde eksperimenteret med stentøj som unikavare, medens Peter Hjorth udviklede stentøjsvaren i en mat gråbrun kulør og som en brunglaseret apotekskrukke. Disse varetyper blev meget populære i mellemkrigsårene og der måtte atter en udvidelse til med en påbygning af en overetage på butikken i 1930'erne. Hermed fik fabrikken den udstrækning, som den har i dag.

Flere familiemedlemmer arbejdede ved fabrikken, og efter 1959 drev Peter Hjorths sønner Erik og Adolf fabrikken videre. Frem til 1964 blev de store brændefyrede ovne brugt, herefter benyttede man gas og el som varmekilder i ovnene, som i dag. Flere af de gamle brændeovne er dog stadig bevaret intakte.

Erik Hjorth videreudviklede det mørkbrune stentøj til forskellige brugsvarer, som siden er blevet en af de faste varegrupper i produktionen.

Fabrikken blev i 1980'erne overtaget af Erik Hjorths døtre Marie og Ulla, som siden har fremstillet megen smuk unika og i øvrigt videreførte den brune stentøjsvare.

Op gennem 1980'erne blev det store fabrikskompleks en stor belastning og markedet for keramik var svigtende. Fabrikken, som stod usædvanlig intakt, blev med indstilling fra Bornholms Museum fredet i 1984, og det udviklede sig senere til at Bornholms Museum i 1994 overtog fabrikken med alt inventar og varelager, hvorefter der blev iværksat et stortilet projekt med restaurering og ombygning til arbejdende museum. Søstrene Marie og Ulla fortsatte som ansatte på fabrikken, og Marie Hjorth fungerer i dag som daglig leder af fabrikken, som fjerde generation.

Hele produktionen er åben for publikum, som kan følge keramikens tilblivelse i alle dens faser, der stadig foregår efter de samme principper, som for trekvart århundrede siden.

I en stor udstilling på førstesalen over butikken har Bornholms Museum udstillet keramik, der fortæller den historiske udvikling af keramikken på Bornholm, også med keramik fra de andre større fabrikker.

Anbefalinger - fremtid

Bygningsfredningen gav gode mulighederne for fabrikkens fremtidige drift, som langsomt udvikles. Der er stadig - som før - mulighed for at fremstille nyere keramik, som Marie Hjorth til stadighed udvikler i sine unikaarbejder, og andre keramikere får af og til mulighed for at afprøve deres evner på fabrikken. Den serieprægede fabrikation af stentøj vil dog fortsat være kernen i fabrikkens produktion, dels som en formidling og dels som en fast indtægtskilde.

Der mangler endnu restaurering af et par af bygningerne, og den ene projekterede nordvestre forbindelsesbygning vil blive etableret når de sidste restaurerings- og ombygningsarbejder iværksættes. Ligeledes mangler en indvendig restaurering af boligen, hvor nu Marie Hjorth bor.

Det bliver mere og mere sjældent at keramikere uddannes til netop det håndværk, som praktiseres på fabrikken, men det forsøges i fremtiden løst ved praktikophold. Man kan så håbe på, at unge keramikere vil lade sig indfange af arbejdet på den gamle traditionsrige fabrik.

SØNDRE BÆK 18, HASLE – Silderøgeri

Navn	Haslerøgeriet, "Museumsrøgeriet"
Adresse / matrikelnr.	Søndre Bæk 18, matr.nr. 124a, Hasle Markjorder
Ejer	Bornholms regionskommune
Type / kategori	Silderøgeri – Fiskeri
Grundlagt / i drift / nedlagt	1897, udvidet 1922, ophørt 1947
Anden nuv. Anvendelse	Røgerimuseum, drives af Halse Turist & Erhvervsforening.
Bevaringsforhold	Bygningsfredet 1986. De sammenhængende røgeribygninger samt det fritliggende skur mod vest. http://www.kuas.dk/kulturarv/bygninger/fredede_bygninger/400.jsp Bevarende lokalplan nr. 2-4, Hasle, Røgerier Søndre Bæk
Interesse / prioritering	National betydning
Kilder	Silderøgerierne ved Hasle, Niels-Holger Larsen "fra Bornholms Museum 1989-1990", s.186-190.
Web - link	www.kma-bornholm.dk , www.brk.dk
Arkiv	Bornholms Museum, sag BM 1321, samling af fotos, industriarkiv, røgeriarkiv.
Anbefalet tiltag -fremtid	Demonstration af røgning i røgeriet. Udvidelse af bevarende lokalplan.
Beskrevet i rapport	Bornholms Industrihistorie, 250 år. Side 43
Sign. / dato	Niels-Holger Larsen, februar 2005

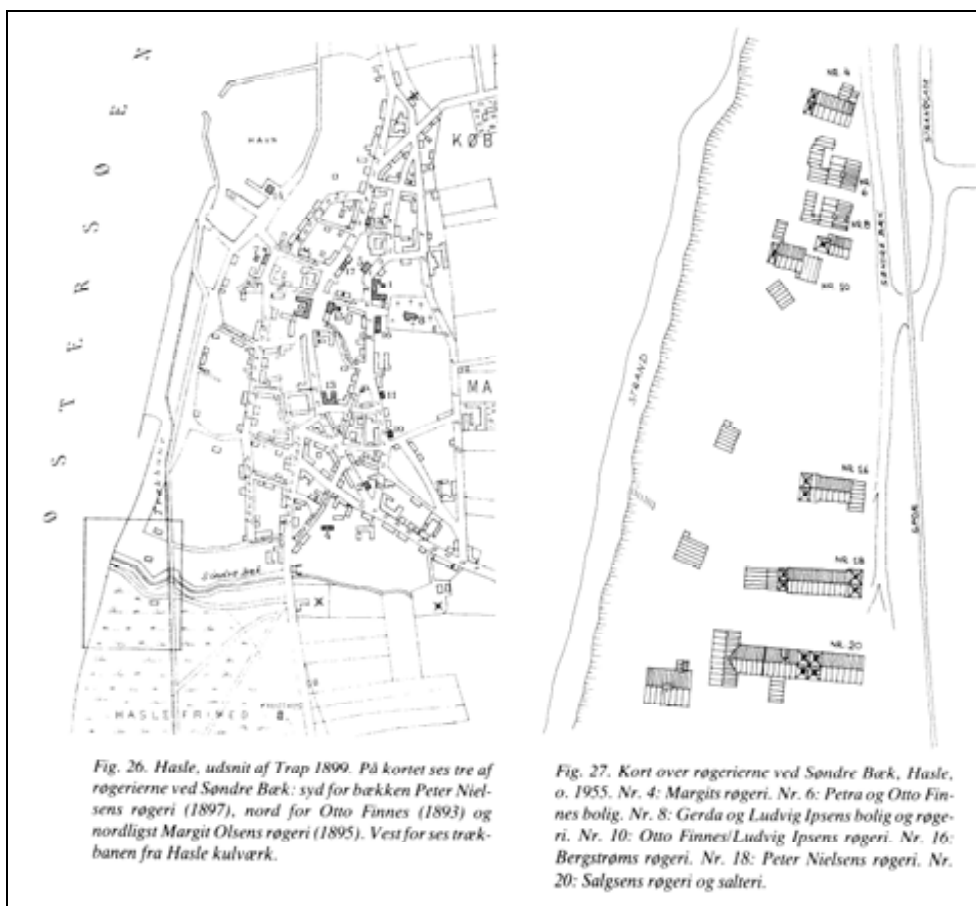

Fig. 26. Hasle, udsnit af Trap 1899. På kortet ses tre af røgerierne ved Søndre Bæk: syd for bækken Peter Nielsens røgeri (1897), nord for Otto Finnes (1893) og nordligt Margit Olsens røgeri (1895). Vest for ses trækbanen fra Hasle kulværk.

Fig. 27. Kort over røgerierne ved Søndre Bæk, Hasle, o. 1955. Nr. 4: Margits røgeri. Nr. 6: Petra og Otto Finnes bolig. Nr. 8: Gerda og Ludvig Ipsens bolig og røgeri. Nr. 10: Otto Finnes/Ludvig Ipsens røgeri. Nr. 16: Bergstrøms røgeri. Nr. 18: Peter Nielsens røgeri. Nr. 20: Salgsens røgeri og salteri.

Røgerierne ca. 1950.

Beskrivelse

Se ovenstående luftfoto og kort.

Røgeriet ligger som næstsydligste i en række af oprindelig 6 røgerier, samlet syd for Hasle, hvor der tidligere løb en bæk, Søndre Bæk, ud til havet.

Røgeriet har fire skorsten, parvis fra hver sin periode. Den ældste del af røgeriet ligger i midten af anlægget, de yngste to skorstene østligst, hvor de danner gavl i røgerianlægget. Vestligst ligger sammenbygget med de ældste to skorstene to sammenbyggede bræddeskure, et tørreskur og en kaffestue, personalets opholdsrum. Lidt fra røgeriet, tæt ved skrænten til havet ligger et stort bræddeskur der blev brugt til rensning af sild.

Den ældste del af røgeriet er grundmuret og med tegltag, medens den yngre del er opført i et bræddeklædt træskelet med paptag ligesom skurene. Murværket er kalket rødt, skorstene hvide og bræddebeklædninger er tjæret sorte.

I rummene mellem skorstenene er der indrettet en plancheudstilling om silderøgning på Bornholm med hovedvægten lagt på Haslerøgerierne.

Historie

Det var formentlig i Hasle at et af de første egentlige røgerier, dvs. store skorstene bygget til formålet, blev bygget i 1876. Det var nordligst i Hasle tæt ved landevejen nordpå. Et andet røgeri skulle også have ligget i selve byen. Skorstenene til disse røgerier er for længst nedrevet.

Syd for Hasle ved Fælleden og ved Søndre Bæk blev der i 1893 opført et nyt røgeri. I 1890erne blev yderligere tre røgerier opført i nærheden, og i 1915 og 1916 blev naborøgerierne til Søndre Bæk 18 opført.

Hvorfor røgerierne i Hasle blev samlet på et egentligt røgeriområde, hvoraf de to havde bolig tilknyttet, er uvist, men det er usædvanligt for Bornholm. Her var det mere almindeligt, at røgerierne lå spredt i fiskerlejerne eller omkring havnene. Måske har havneudvidelsen i 1892-93 været årsag til, at man valgte en så afsides placering, og måske har fiskerne landet fisk på kysten nedenfor røgerierne.

Peter Nielsens røgeri, Sdr. Bæk 18, nu kaldet "Museumsrøgeriet", blev bygget på lejet grund, på militsens eksercerplads. Det blev opført af fem fiskere i kompagniskab, som august i 1897 tog et lån på 1.100 og året efter, i 1898 stod røgeriet færdigt med to skorstene mod vest og den grundmurede bygning med tegltag og formentlig også et skur til at rense sild i, et "gjæleskur". På østsiden var der et skur, formentlig til overdækket tørring.

Først i 1914-15 kom der rigtig gang i røgeriet. Peter Nielsen og hans forældre passede silderøgningen, medens de 4 andre fiskere i kompagniskabet fiskede sildene.

Der var god afsætning, og i 1915-16 udvidedes skurene mod vest med materialer fra det tidligere ishus på Hasle havn. I 1922 blev de nye to skorstene mod øst bygget og skurene mod vest blev også

gradvist udvidet, blandt andet med plads til et par islændere, der trak vognen med sild til og fra havnen og tillige også til Rønne. Skurene op ad skorstenene har tremmevægge for overdækket tørring af sildene i tilfælde af regnvejr.

Den seneste tilføjelse mod vest var kaffestuen, sidst i 1920erne.

Gjæleskuret, hvor sildene blev rensset for indmad, ”gjælet”, er også opført over to omgange, det blæste delvis omkuld i 1970erne, men er genopført i 1990.

De to par skorstene er indrettet med faste ildbænke og løbevogne til spidophængene, således at de kunne trækkes frem foran ildbænken, når spiddene skulle hænges op og tages af efter røgningen.

De nye skorstenes løbevogne blev senere udvidet til større kapacitet. I det midterste rum er der en lille murgryde med skorsten. Her varmede man vand til vask af genbrugskasser, som først gik af brug i 1933.

Ellebrænde blev opbevaret i det store loftrum.

Når alle skorstenene var i gang var der beskæftiget 12-14 koner, hvoraf de 4 var røgekoner, en foran hver skorsten.

1923 fik Peter Nielsen egen båd som han fiskede med i ca. 50 år, også efter røgeriet nedlæggelse i 1947. De skærpede krav til øget hygiejne med opsætning af fliser m.v. fik den gang mange røgerier til at stoppe.

Peter Nielsen døde i 1986, det år hvor røgeriet blev bygningsfredet. Herefter købte Foreningen Bornholm røgeriet for 30.000 kr. og sikrede dermed dets bevaring ved en omfattende restaurering i slutningen af 1980erne med indsats fra flere lokale kræfter. Selve restaureringen blev gennemført som et beskæftigelsesprojekt under Bornholms Museums ledelse, og i 1990 kunne det åbne som røgerimuseum, hvor Foreningen Bornholm ”solgte” røgeriet for en krone til Hasle kommune.

Naborøgeriet, lejet af Hasle Turist- og Erhvervsforening, åbnede samtidig for røgning af sild, og hele komplekset udviklede sig op gennem 1990erne med i alt tre røgeribygninger. Det fredede røgeri stod som museumsudstilling, silderøgningen foregik i det mere moderne, men dog traditionelt indrettede røgeri syd for, her blev der desuden indrettet lokaler for salg og servering, og endelig blev den tredje røgeri nord for indrettet, først til udstilling om lokalområdet, og senest til cafe.

Projektet med fredningen og restaureringen af Peter Nielsens røgeri har været med til at give Hasle et meget stort ”løft” med en enestående og velbesøgt turistattraktion.

En ny konstruktion af de tre røgeriers drift, hvor det privatejede søndre røgeri nu fremover skal drives af ejerne selv, betyder måske at der i museumsrøgeriet igen vil blive røget sild af turistforeningen, der så vil drive museumsrøgeriet og cafeen i det andet røgeri i fællesskab.

Anbefalinger - fremtid

Når der atter vil blive røget sild i det fredede røgeri vil der komme et ”virkeligt” liv i røgeriet.

Man må håbe at driften vil kunne fastholde en autenticitet, som er røgeriet værdigt.

Fredningen betyder, at der ikke kan ske væsentlige ændringer på indretning og bygninger i øvrigt, uden forudgående tilladelse fra Kulturarvsstyrelsen.

Den gældende bevarende lokalplan 2-4, oktober 1991, for de tre søndre røgerier ved Søndre Bæk er ret detaljeret og restriktiv for både bygninger og omgivelser.

Det burde genovervejes at revidere lokalplanen, så den omfatter hele røgeribebyggelsen med boliger.

Det var der i 1990 lagt op til og forslag om, se dette i arkiverne hos Bornholms Museum eller Bornholms Regionskommune.

RØNNE GAMLE ELVÆRK – Forsyning

Rønne gamle elværk på hjørnet af Landemærket og Lille Madsegade, set fra nord, dec.2005

Navn	Rønne Elektricitetsværk og Badeanstalt, <i>Rønne Gamle Elværk.</i>
Adresse / matrikelnr.	Lille Madsegade 32, 3700 Rønne, matr.nr. 1359
Ejer	Bornholms Regionskommune
Type / kategori	Elforsyning og fjernvarme
Grundlagt / i drift / nedlagt	1911, nedlagt i 1960erne
Anden nuv. Anvendelse	Senest maskinfabrik, nu inventardepot for Regionskommunen, udlejning til motionscenter og Regionskommunens Forebyggelsesvirksomhed
Bevaringsforhold	Bevarende lokalplan
Interesse / prioritering	National
Kilder	Ove E. Hansen, Arkitekt Anton Rosen og hans tid. Bornholmske samlinger, III rk.8. bd. 1994, ISBN 87-87042-29-0
Web - link	www.brk.dk
Arkiv	Bornholms Museum, sag 565, fotos, Industriarkiv. Bornholms Regionskommune
Anbefalet tiltag -fremtid	Bygningsfredning
Beskrevet i rapport	BORNHOLMS INDUSTRIHISTORIE, side 63
Sign. / dato	Niels-Holger Larsen, februar 2005

Fra www.brk.dk

Beskrivelse

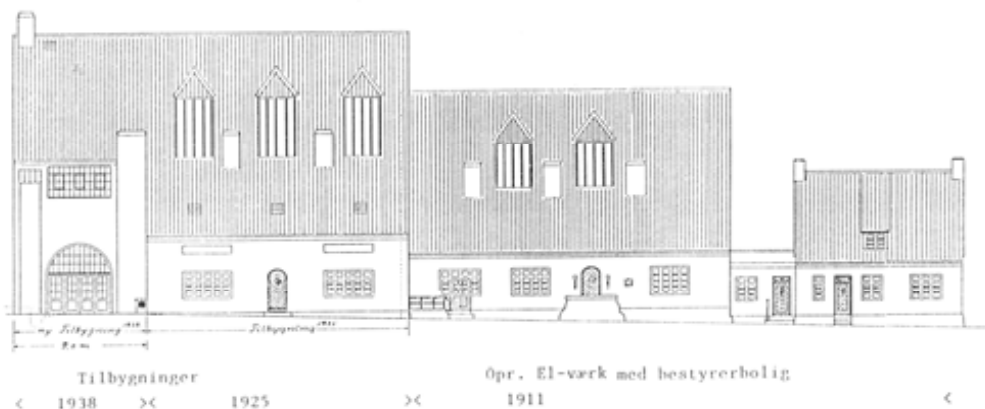
Elværk og badeanstalt er sammensat af tre bygningsanlæg – de store maskinhaller, badeanstalten med ”tårn” og endelig bestyrerboligen.

Det gamle elværk og badeanstalt er opført i røde mursten i blank mur med dekorative elementer i granit, samt mange små ”forsiringer”.

Som elværket står i dag består det af Anton Rosens oprindelige bygningskompleks med to store maskinhalludvidelser, en i 1925 og yderligere en i 1938.

Elektricitetsværket i Rønne.

Facade mod nord.

Udvidelserne er både i hovedform og i detaljer så lig det oprindelige byggeri, at man knapt kan skelne en forskel.

Værkets store gavl, til venstre bestyrerbolig

Badeanstalt

Badeanstalten består af en høj bygning med stejlt tag, liggende ud mod gaden. I denne høje bygning findes en stor vandbeholder over stueetagen.

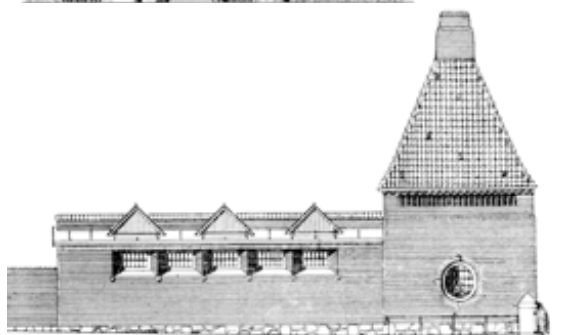
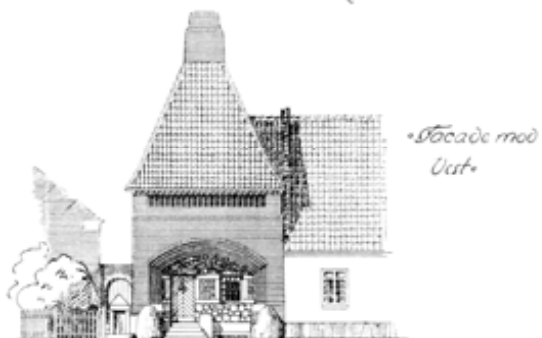

Badeanstalt

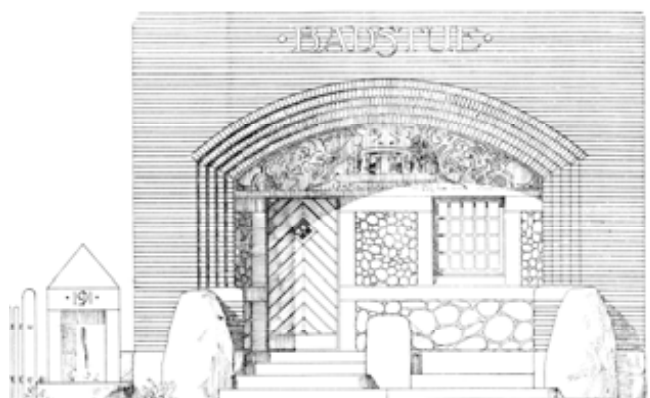

Badeanstaltens tankbygning.

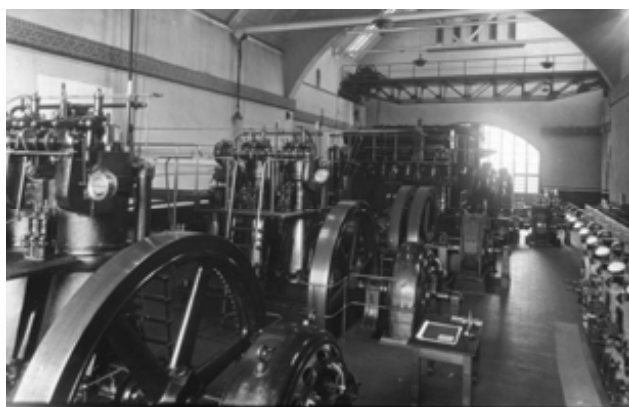
• Badeanstalt i Renne •

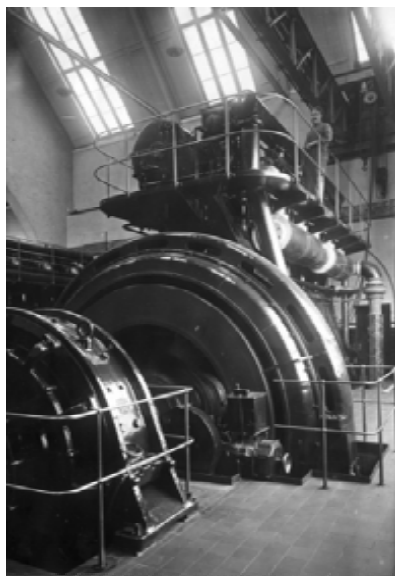
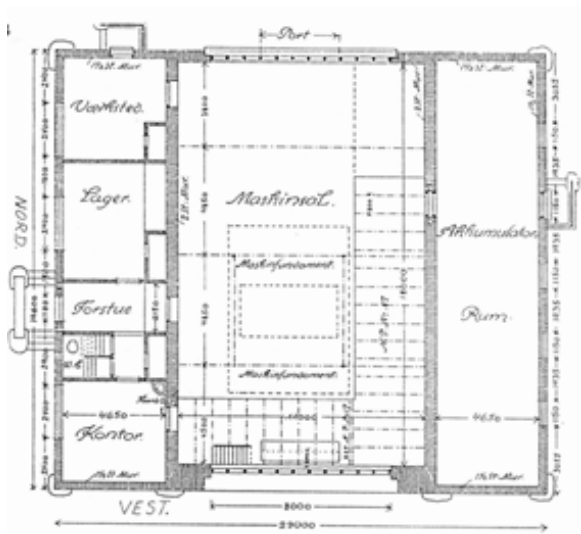

Badeanstalt i Renne

Anton Rosen tegninger 1910.

Bygningerne fremtræder meget velbevaret i deres ydre med mange af de oprindelige detaljer bevaret. Også indvendigt fremviser bygningsanlægget meget godt håndværk og mange fine detaljer. Indvendig er bygningen noget ombygget i siderummene, men de store haller er bevaret, dog med flere "skader" efter bygningens anvendelse til maskinfabrik. I badeanstalten er en del ombygget ved indretning til "fitnesscenter". Bestyrerboligen fungerer for tiden som værested.

Historie

Rønne byråd besluttede i 1909 at bygge et elværk. Det vides ikke hvordan byrådet har fået kontakt til arkitekt Anton Rosen, men det har uden tvivl været gennem ingeniøren ved projektet J.P. Spangenberg. Værket blev udstyret med to dieselmotorer, som ladede store akkumulatorer op til nattens strømforbrug.

Spildvarmen fra el-produktionen anvendtes dels til opvarmning af Rønne øvrige offentlige bygninger, f.eks. Bornholms Museum, Teknisk Skole, dels til opvarmning af vand til den offentlige badeanstalt.

Værkbygning og badeanstalt blev opført først og umiddelbart efter blev bestyrerboligen opført.

Udviklingen gik rask, og i 1925 udvidedes med en ny stor maskinhal, og endnu en gang i 1938.

De store udvidelser er så nøje tilpasset Anton Rosens arkitektur, at der vanskeligt kan ses forskel.

Elværket gik af brug i 1960'erne, efter at man på Sydhavnen i Rønne i næsten 20 år havde haft et nyt stort højspændingsværk.

Elværket blev siden indrettet til maskinfabrik, og badeanstalten til en fysioterapeutisk klinik.

Maskinfabrikken lukkede for et par år siden, og værket står for tiden tomt. Bornholms Regionskommune, der ejer bygningerne har endnu ikke besluttet hvad den gamle elværksbygning skal anvendes til. Klinikken er fortsat lejet ud.

Anbefalinger - fremtid

Anton Rosen var en meget værdsat og for sin tid speciel arkitekt og kunstner, meget produktiv med mange byggerier og kunsthåndværk. Ser man på listen over Anton Rosen byggerier synes Rønne Elværk at være det eneste industrikompleks Rosen fik opført.

Bygningen har sin helt egen, men for Rosen typiske arkitektur, dog meget tidstypisk med ligheder til Bedre Byggeskik. Bygningerne har mange særprægede detaljer, og udviser en gedigen byggeskik.

Det er tankevækkende, at man i 1925 og så sent som 1938 har respekteret Anton Rosens arkitektur så meget, at de senere tilbygninger blev udført helt i hans stil og byggemåde.

Det giver bygningskomplekset en smuk helhed.

Elværket lå i sin tid op til den store stenhuggerplads for ”De Forenede Stenbrud”, som nu er helt ryddet. Det giver det gamle elværk en ny ”facade” med den mægtige østvendte gavls meget store vinduesparti.

Med baggrund i den arkitektoniske kvalitet fra en meget anerkendt arkitekt Anton Rosen, og at der åbenbart er tale om hans eneste egentlige industriprojekt, samt at eftertiden med respekt har videreført arkitekturen - så anbefales det at hele bygningskomplekset søges bygningsfredet.

Bygningerne er i offentligt eje, Bornholms Regionskommune, som bestemt har intentioner om at behandle bygningskomplekset med respekt, men fremtiden er ikke helt sikker, hvis der ikke kan findes en rimelig funktion til bygningerne. Der kan derfor være fare for salg eller i værste fald nedrivning.

Derfor anbefales en fredning.

ALLINGE TEKNISKE SKOLE – uddannelse

Navn	Teknisk Skole. Allinge / <i>Allinge Bibliotek</i>
Adresse / matrikelnr.	Sverigesvej 1, Allinge, matr. Nr. 21.c
Ejer	Bornholms Regionskommune
Type / kategori	Teknisk Skole / Uddannelse
Grundlagt / i drift / nedlagt	1895, bibliotek i begyndelsen af 1970erne
Anden nuv. anvendelse	Bibliotek
Bevaringsforhold	Bevarende lokalplan
Interesse / prioritering	National
Kilder	Dansk Håndværkerstat, Bornholm Museum
Web - link	www.brk.dk
Arkiv	Bornholms Museum, fotos
Anbefalet tiltag -fremtid	Indstilles til bygningsfredning
Beskrevet i rapport	Side 67
Sign. / dato	Niels-Holger Larsen, februar 2005

Teknisk Skole markeret med rødt, nordvest for Allinge havn. Fra kortside på www.brk.dk.

Beskrivelse

Den forholdsvis lille bygning er opført som teknisk skole i historistisk stil med tårn og spir. Facaden, i blank mur i røde maskinsten og elementer i granit, er prydet med håndværkersymboler udført i flerfarvede keramiske relieffer, indmuret i facaden over indgangspartiet. Reliefferne er udført på Søholm modelleret af Hans Ancher Wolffsen.

Øverst er indhugget en tekst: Dag har Herren skabt til Daad

Bygningen fremstår med en symmetrisk opbygget tværbygning med hovedindgangen i en let fremtrukken midterrisalit med frontispice. Facaderne afsluttes øverst med historistisk inspirerede bueslag. Skifertagene har halvvalme, prydet med små spir.

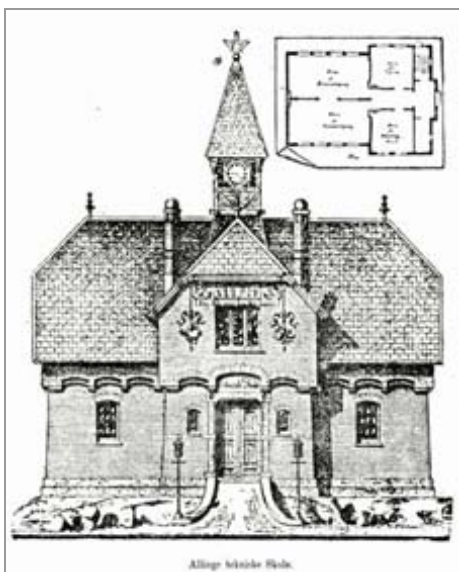
Foran den centrale indgang er en smukt udført trappe i granit med svungne vanger, hvori der nederst er placeret støbejernsstandere til lamper.

Forhuset har et tårn i bindingsværk med ur i fronten. Tårnets tag er stejlt, ligeledes med skifer og afsluttes med et spir i form af en tegnetrekant og passer. Forhuset er sammenbygget med et lidt smallere sidehus, opført i samme materialer som forhuset. Facaderne er forsynet med store sprossede vinduer til de oprindelige undervisningssale. På nordsiden er der senere tilføjede udbygninger. Bygningen er nænsomt restaureret, men gennem tiden er en del af den oprindelige pynt på tage og pinakler forsvundet. Et nyere skilt af træ over hovedindgangen dækker over det i granit indhugne navn, Teknisk Skole.

Bygningen benyttes nu som folkebibliotek.

Historie

Allinge tekniske skole er opført for Allinge-Sandvig Haandværker- og Industriforening, stiftet 1883. Skolen er tegnet af arkitekt, professor Mathias Bidstrup, daværende rektor ved Rønne tekniske Skole. Bygmester August Kofoed, Allinge stod for opførelsen af skolen der blev indviet 28.december 1895.

Fra avisomtale 1895

Den nyopførte skolebygning.

Bemærk det rigt udskårne indgangsparti til gaden

Overstået skolegang.

Før vejen til havnen skar sig gennem haven. Piller i granit.

Som skolen ligger i dag højt og markant.

Teknisk Skole blev indrettet til folkebibliotek i begyndelsen af 1970erne. Indvendig er der sket forskellige ændringer i forbindelse med biblioteksindretningen. I midten af 1990erne blev bygningen istandsat med rimelig respekt for bygningens kvaliteter.

Anbefalinger - fremtid

Blandt de bornholmske tekniske skoler, næste alle tegnede af Mathias Bidstrup, vurderes Allinge tekniske som den smukkeste. De forskellige facadedekorationer, dels i selve murfladen, dels de smukke flerfarvede keramiske relieffer samt tårnet der pryder taget, udstråler i udpræget grad håndværksteknisk kunnen.

Skolen fremstår i dag meget velbevaret, dog er lidt af den oprindelige pynt forsvundet som følge af tidens tand.

Det anbefales at bygningen fredes.

*Tømrer- og murerhåndværkets symbol og værktøj.
Hans Ancher Wolffsen
Søholm
1895*

PETERSENS RØGERI, ALLINGE - *silderøger*

Navn	Grønbech's røgeri / Petersens røgeri
Adresse / matrikelnr.	Sverigesvej – Havnepladsen, matr.nr. 21, Allinge bygrunde
Ejer	Nordbornholms Røgeri ApS
Type / kategori	Silderøgeri
Grundlagt / i drift / nedlagt	1883
Anden nuv. Anvendelse	Turistbutik
Bevaringsforhold	Bevarende lokalplan
Interesse / prioritering	National
Kilder	Bornholms Museum. / Svend Petersen, Brogade 2, Allinge (tidligere ejer).
Web - link	www.kma-bornholm.dk (silderøgerier), www.brk.dk (kortsider)
Arkiv	Bornholms Museum, sag BM 1169. Samling af fotos, oplysninger i industriarkiv.
Anbefalet tiltag -fremtid	Bygningsfredning
Beskrevet i rapport	Side 43
Sign. / dato	Niels-Holger Larsen

Fra www.brk.dk

Beskrivelse

Røgeribygning i fire fag bindingsværk med tegltag og en enkelt høj skorsten.

Røgeriet ligger på klipperne, tæt ved havet og nord for Havnepladsen i Allinge. Røgeriet er et meget markant og helstøbt anlæg, der har stor æstetisk værdi og betydning i området. Den høje slanke skorsten er usædvanlig blandt røgeriskorstenene i området, hvor det er mere almindeligt med en bred ”kappe” nederst.

Skorstenene på Nordbornholm, Tejn, Allinge og Sandvig skiller sig ud fra skorstenstyperne i Gudhjem og fiskerlejerne langs vest- og østkysten. De nordbornholmske skorstene er meget høje, kraftige og smukt proportioneret.

Dette røgeri er specielt ved at skorstenen står ”udenfor” bygningen, som en høj ”fabriksskorsten” bygget direkte på klippen i højde med bygningens tagskæg.

Den enkle røgeribygning, som er bygget ind i klippen, er opført i tidstypisk sparsomt bindingsværk uden fyldtømmer og med murede gavle.

Foran bygningen dannes en lille gårdsplads af lave mure.

De tidligere kalkede facader er nu gulmalede.

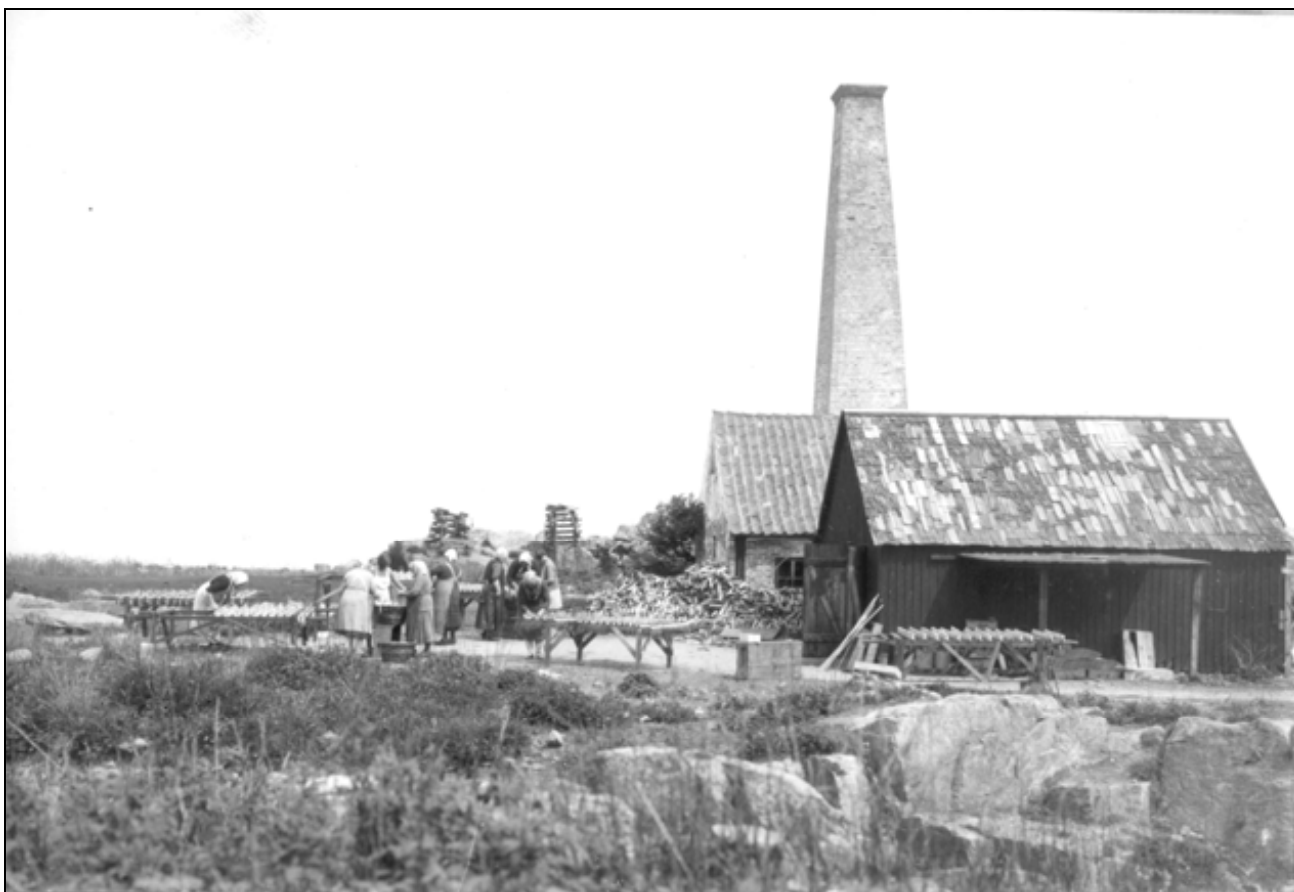
Historie

Citat fra Bygningskommissionsprotokollen 19. februar 1883: ”Da Herr N.P. Grønbech af Byraadet her erhvervet en Plads nord for sit Sildesalteri, der ligger nord for og bagved Havnepladsen og der tilsigter at opføre et Hus til Silderøgeri, forlangte han Bygningskommissionens Udvisning hertil. Herr. Grønbech tilbøde at opføre Skorstenen til en Høide af 20 Alen over Husets grund, i hvilket man i den Afstand hvori den komme fra nærmeste Bygninger, af 125 Alen, fandt tilstrækkeligt. Bygningen selv var der paa Sted intet at bemærke ved, naar den opføres af Mursten og Tegl. Skulde mod al Formodning nogen Klage opstaae over Gene af Røgen er Herr. Grønbech villige til at forhøje Skorstenen til 25 alen.”

Niels Peter Grønbech var stor købmænd med adresse og butik og pakhús i Havnegade. Røgeriet brandtakseres første gang 10.8. 1886.

Denne røgeriskorsten er blandt de tidligste i Allinge og på Bornholm i øvrigt. Man begyndte at bygge egentlige røgerier i slutningen af 1870erne, og der kom rigtig gang i bygning af røgerier i 1880erne.

Det kan bemærkes at Grønbech i forvejen havde et salteri på stedet, dettes alder kender vi ikke, men der er billede af dette, jvnf. nedenfor.

Røgeriet i årtierne lige efter 1900. Forrest ses salteriet af tjærede brædder og spåntag. Sildekonerne hænger sild på spid, som hænges på ”sildebæringer”. Sildene kom ind med bådene ved 5-tiden om morgenen, blev pillet ud af garnene på havnen, rensedes ”gjælledes” (indmaden blev taget ud), lagt i let saltvand, blev ”bånade” (hovederne blev ”hægtet sammen) og hængt på spid på bæringerne. I godt vejr stod sildene ude og tørrede inden de et par timer senere blev hængt ind i skorstenen og røget over ellebrænde i nogle timer. Derefter blev de pakket og sendt til København med skib.

Røgeriet skiftede ejere flere gange, og den sidste røgeriejer var fisker Peter Manfred Petersen. Røgeriet har siden 1970'erne været turistbutik, nu (2004) som sommerværksted for keramikker Jesper Nielsen. Røgeriet ejes af Nordbornholms Røgerier Aps, som også ejer røgeriet lidt længere nordpå, vist på nedenstående billede.

Røgeriet, Allinge Røgeri, nord for Petersens røgeri, som ses i baggrunden. Allinge røgeri er bygget senere og er større med to ildsteder. Det har derfor en stor bredde nederst og skorstenene er ofte delt hele vejen op. Dette røgeri er i funktion om sommeren, men meget ombygget og benyttes til turistformål.

Anbefalinger - fremtid

Der er i forvejen fredet to andre røgerier på Bornholm, ét i Melsted, opført i 1800'erne. Dette repræsenterer typen med de små skorstene, som blev bygget sammen med fiskerens bolig. Ét i Hasle, hvor der er fire skorstene fra to perioder 1897 og 1922. Dette røgeri repræsenterer den mere udviklede og almindelige form blandt de bornholmske røgerier.

Røgeriet i Allinge er blandt de tidligste og repræsenterer en god og enkelt byggemåde med én skorsten til ét ildsted. Det udviklede sig senere til skorstene som spændte over to ildsteder, røgekamre, og derfor havde den karakteristiske brede skrå kappe nederst. Et sådant røgeri findes i øvrigt lige nord for dette røgeri.

Petersens røgeri er ganske vist overgået til andet formål, men ildstedet er bevaret, og selve bygningen er bevaret intakt i sin oprindelige form. Foruden sine egenkvaliteter er røgeriet desuden "landskabsmæssigt" vigtigt i området.

Det anbefales derfor at dette røgeri indstilles til bygningsfredning.
